

KİMYƏVİ REAKSİYALARIN KİNETİKASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

M.S. Nuriyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, doktorant

Məqalədə kimyəvi reaksiyaların kinetikasının nəzəri əsaslarının tədrisi prosesində fəal təlimin əməkdaşlıq prinsipinə əsaslanaraq, müəllim tərəfindən mövzu ilə bağlı anlayış və qanunların düzgün izah edilməsi və onların izahı əsasında şagirdlərin hesablama məsələlərini müstəqil formada həll etmələri əsasında biliklərinin dərinləşdirilməsi və bu biliklərdən gələcək həyatlarında tətbiq etmək bacarıqlarının formalaşdırılması istiqamətində vacib proseslər əsas götürülmüşdür. Beləliklə də məqalədə kimyəvi reaksiyaların kinetikasının nəzəriyyəsi, kimyəvi reaksiyaların sürəti, kimyəvi reaksiyaların tərtibi və tərtibinin eksperimental təyininin öyrədilməsi metodları ön plana çəkilmişdir.

Kimyəvi reaksiyaların kinetikasının tədrisi zamanı aşağıdakı anlayışlar və qanunlar düzgün izah edilməli və onların əsasında şagirdlərin hesablama məsələləri həll edilməsi ilə aldıkları biliklər dərinləşməli, gələcək həyatlarında əldə etdikləri bilikləri tətbiq etmək bacarıqları formalaşmalıdır.

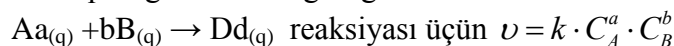
Kimyəvi reaksiyanın sürəti reaksiyaya daxil olan və alınan maddələrdən birinin qatılığının vahid zamanda dəyişməsidir. Məsələn, $Aa_{(q)} + bB_{(q)} \rightarrow Dd_{(q)}$ reaksiyası üçün

$$v = -\frac{\Delta C_A}{\Delta \tau}; v = -\frac{\Delta C_B}{\Delta \tau}; v = +\frac{\Delta C}{\Delta \tau}$$

Bunları ümumiləşdirsək, onda:

$$v_{im} = \pm \frac{\Delta C}{\Delta \tau} \text{ olar, } C = \frac{V}{V} \text{ olduğundan } v = \pm \frac{\Delta V}{\Delta \tau} \text{ olur.}$$

Reaksiyanın sürəti qanunu və ya reaksiyanın kinetikasi. Bu reaksiyaya daxil olan maddələrin qatılığı ilə reaksiyanın gedişinə aid istənilən zaman arasındakı asılılığı müəyyən edən tənlikdir. Bu tənlik reaksiyanın sürətinin başlanğıc maddələrin qatılığından asılılığını göstərir.

Burada k – verilmiş reaksiya üçün sürət sabitidir, reaksiyaya daxil olan maddələrin təbiətindən və temperaturdan asılıdır. Başqa amillərdən asılı deyil.

Sürət tənliyinin əsasında kimyəvi reaksiyanın tərtibi konsepsiyası müəyyən edir.

Kimyəvi reaksiyanın tərtibi reaksiyanın sürət tənliyindəki reaksiyaya daxil olan maddələrin əmsalları cəmidir.

$Aa_{(q)} + bB_{(q)} \rightarrow Dd_{(q)}$ reaksiyasında A maddəsinə görə reaksiyanın tərtibi 1, B maddəsinə görə 2-dir, reaksiyanın ümumi tərtibi isə $1+2=3$ olur.

Tərtibinə görə reaksiyaların təsnifatı sıfır tərtibli reaksiyalarda sürət $= [A]$ olduqda zamandan asılı olmayaraq dəyişmir.

Birinci tərtib reaksiyalarda reaksiyanın sürəti reaksiyaya daxil olan maddələrdən birinin qatılığından asılı olur və onun əmsalı 1 olur. $Sürət = k \cdot [A]^1$

İkinci tərtib reaksiyalarda reaksiyanın sürəti iki müxtəlif başlanğıc maddənin qatılığından düz asılıdır və onların əmsalı 1 olmalıdır.

$$v = k \cdot [A]^1 \cdot [B]^1$$

İkinci tərtib reaksiyalarda reaksiyanın sürəti əmsalı 2 olan bir maddənin qatılığından düz asılıdır. $Sürət = k \cdot [A]^2$

Kimyəvi reaksiyanın tərtibinin eksperimental təyini.

Qısamüddətli təcrübələr.

Reaksiyaya daxil olan başlanğıc maddələrin müxtəlif qatılıqları ilə ayrı-ayrılıqda çoxlu təcrübələr aparılır. Eksperimentlərin hər birindən bir nəticə alınır. Məsələn, tiosulfat və turşu reaksiyasından zamana görə bir nəticə alınır.

Uzunmüddətli təcrübələr.

Uzun müddət ərzində bir təcrübə aparılır. Təcrübənin aparılma müddətində çoxlu məlumatlar alınır. Məsələn, təcrübənin aparılma zamanı qaz spirsi ilə dövrü nümunələr götürülür.

Kimyəvi reaksiyanın sürətinə təsir edən amillər.

Kimyəvi reaksiyanın sürətinə təsir edir:

- başlanğıc maddələrin qatılığı (qaz fazada təzyiq);
- heterogen reaksiyalarda iştirak edən hissəciklərin ölçüsü (bərk, qaz və maye maddələrdə daxil olmaqla);
- reaksiyanın gedişi zamanı temperaturun təsiri – temperature hər 10^0C artırıqda reaksiyanın sürəti 2÷4 dəfə artır (bir sıra reaksiyalarda qızdırma əvəzinə günəş enerjisi reaksiya sürətinə təsir edir);
- lazımi katalizatorun iştirakı.

Reaksiyanın sürəti onun mərhələliyini təyin edir.

Çoxmərhələli reaksiyanın ümumi sürəti onun ən yavaş mərhələsinin sürəti ilə müəyyən olunur.

Zəncirvari reaksiyalarda hər bir mərhələ reaksiyanın növbəti mərhələsi üçün başlanğıc component əmələ gətirir.

Kimyəvi reaksiyanın tərkibinin və sürət sabitinin müəyyən edilməsi.

Qısamüddətli eksperimentlərdə qatılığın dəyişməsi kimyəvi reaksiyanın sürətinə necə təsir etdiyi müəyyən edilir. Məsələn,

Analizin nəticələri		
$C_A(\text{mol}\cdot\text{dm}^{-3})$	$C_B(\text{mol}\cdot\text{dm}^{-3})$	Reaksiyanın sürəti $\text{mol}\cdot\text{dm}^{-3}\cdot\text{san}^{-3}$
0,1	0,1	$1,2\cdot 10^{-3}$
0,2	0,1	$2,4\cdot 10^{-3}$
0,2	0,3	$2,4\cdot 10^{-3}$

Cədvəldən görünür ki, A -nın qatılığını 2 dəfə artırıqda reaksiyanın sürəti 2 dəfə artır, deməli, A maddəsinə görə reaksiya birinci tərtib reaksiyadır. B -nin qatılığının artması reaksiyanın sürətinə təsir etmir. Deməli, B maddəsinə görə reaksiya sıfır tərtiblikdir.

Onda reaksiyanın sürət düsturu aşağıdakı kimi olar:

$$v = k \cdot C_A^1 \cdot C_B^0$$

$$1,2 \cdot 10^{-3} = k \cdot 0,1 \cdot 1; k = 1,2 \cdot 10^{-2}$$

K -nın vahidini müəyyən etmək üçün tənliyin hər iki tərəfindəki parametrlər üçün uyğun vahidləri müəyyən etmək lazımdır.

$\text{mol}\cdot\text{dm}^{-3}\cdot\text{san}^{-1} = k \cdot \text{mol}\cdot\text{dm}^{-3}$; müvafiq olaraq $k = \text{san}^{-1}$ ilə ölçülür.

Uzunmüddətli eksperiment üçün ya:

1) başlanğıc maddələrin qatılığının zamandan asılılığını göstərən qrafik qurulur;

2) əgər düz xətt alınarsa, bu reaksiya sıfır tərtiblikdir;

3) əgər alınan xətt düz xətt deyilsə, bu reaksiya ya 1-ci, ya da 2-ci tərtib reaksiyadır, onda yarımparçalanma periodunu ($\tau \frac{1}{2}$) (ölçüb qrafikə daxil etmək lazımdır;

4) əgər onlar sabitdirsə, onda reaksiya 1-ci tərtibdir və $k = \frac{\log e^2}{\tau \frac{1}{2}}$;

5) əgər sabit deyilsə, onda son qatılığı (C_0) yarımparçalanma periodlarının bir sıra qiymətlərinə görə bir neçə dəfə müəyyən edirik;

6) əgər onlar sabitdirsə, deməli, reaksiya 2-ci tərtib reaksiyadır;

Ya da:

1) başlanğıc maddələrin qatılığının dəyişməsinin zamandan asılılığının sadə qrafikini qurun;

2) əgər düz xətt alınarsa reaksiya sıfır tərtiblikdir;

3) əgər düz xətt deyilsə, onda başlanğıc maddələrdən birinin qatılığının dəyişməsinin natura loqarifminin zamandan asılılığının qrafikini qurun.

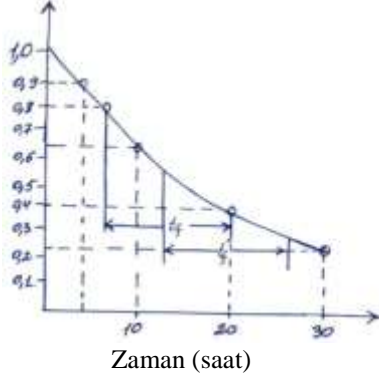
4) əgər bu düz xətdirsə, onda reaksiya 1-ci tərtibdir və qradient, reaksiyanın sürət sabitinə (k) bərabər olur.

5) əgər belə deyilsə onda digər maddənin qatılığının dəyişməsinin zamandan asılılığını qurun.

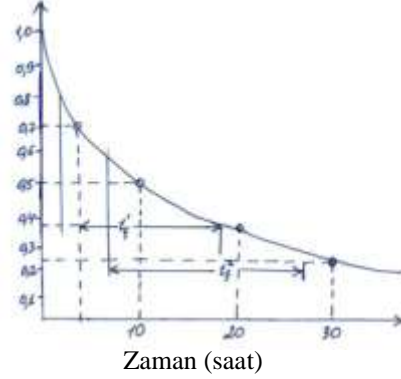
6) əgər bu düz xəttirsə reaksiya 1-ci tərtib reaksiyadır və qradient reaksiyanın sürət sabitinə bərabər olur.

Uzunmüddətli metodlar.

Qatılıq (mol·dm⁻³)

Qatılıq (mol·dm⁻³)

Yarımparçalanma period sabitdir, reaksiya 1-ci tərtibdir.

$$\tau_{1/2} = 15 \text{ saat}$$

$$k = \log e^2 / t_{1,2} = \frac{0,693}{15} = 0,0462 \text{ saat}^{-1}$$

Yarımparçalanma period sabitdir, reaksiya 1-ci tərtib deyil.

C ₀	$\tau_{1/2}$	C ₀ $\tau_{1/2}$
0,8	13	10,4
0,6	18	10,8

2-ci tərtib reaksiyanın sürət sabiti;

$$k = \frac{C_0 - C_t}{C_0 \cdot C_t \cdot \tau^{1/2}} = \frac{0,4}{0,8 \cdot 0,4 \cdot 13} = 0,096 \text{ dm}^3 \cdot \text{mol}^{-1} \cdot \text{san}^{-1}$$

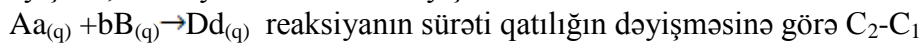
Kimyəvi reaksiyaların kinetikasının nəzəriyyəsi.

Toqquşma nəzəriyyəsi. Reaksiyanın getməsi üçün:

- qarşılıqlı təsirdə olan hissəciklər toqquşmalıdır;
- mövcud olan rabitələrin qırılması üçün həmin hissəciklər kifayət qədər enerjiyə malik olmalıdır;
- hissəciklər düzgün istiqamətlənməlidir ki, hissəciklərin toqquşması ilə nəticələnsin.

Kimyəvi reaksiyaların sürətini müəyyən edən faktorlar:

Qatılığın dəyişməsi (və ya qazların təzyiqinin dəyişməsi) müəyyən həcmdə hissəciklərin sayının dəyişməsinə və müvafiq olaraq vahid zamanda vahid həcmdə hissəciklərin toqquşmalarının sayının dəyişməsinə səbəb olur. Əgər toqquşmaların sayı dəyişirsə, reaksiyanın sürəti də dəyişir.

$v = \pm \frac{\Delta C}{\Delta \tau} = \pm \frac{C_2 - C_1}{\Delta \tau}$; $v = \pm \frac{\Delta v}{V \cdot \Delta \tau}$ düsturu ilə hesablanır. Eləcə də $v = k \cdot C_A^a \cdot C_B^b$.

Heterogen reaksiyalarda qarşılıqlı təsirdə olan maddələrin səthinin sahəsinin dəyişməsi. Maye və ya qazların bərk maddənin səthi ilə toqquşmaların sayının artmasına səbəb olur. Yenə də toqquşmaların sayının dəyişməsi kimyəvi reaksiyanın sürətinin dəyişməsinə səbəb olur və belə reaksiyaların sürəti

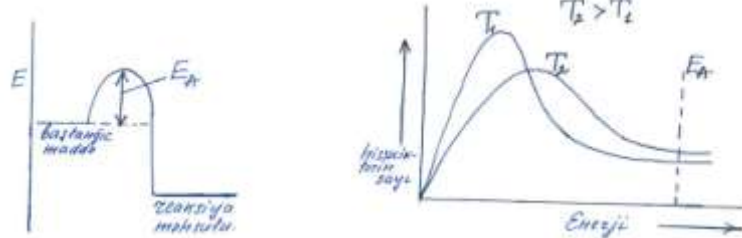
$v = \frac{\Delta v}{S \cdot \Delta \tau}$ düsturu ilə hesablanır.

Temperaturun dəyişməsi hissəciklərin kinetik enerjisinin dəyişməsinə səbəb olur, müvafiq olaraq mövcud rabitələrin qırılması üçün hissəciklər müvafiq enerjiyə malik olur.

Hissəciklərin reaksiya getməsi ilə nəticələnməsi ilə malik olduğu minimum enerjiyə aktivləşmə enerjisi deyilir.

Sistemin temperaturunun artması:

- 1) kinetik enerjinin səviyyəsinin artmasına;
- 2) orta kinetik enerjinin qiymətinin artmasına;
- 3) aktivləşmə enerjisindən yüksək enerjiyə malik hissəciklərin sayının artmasına gətirib çıxarır (bunlar qrafikin ştrixlənmiş bölməsində göstərilmişdir).

Sistemə daxil edilən katalizator lazım olan aktivləşmə enerjisini azaldır, nəticədə hissəciklərin çoxu məhsul əmələ gəlməsi ilə qarşılıqlı təsirdə olur.

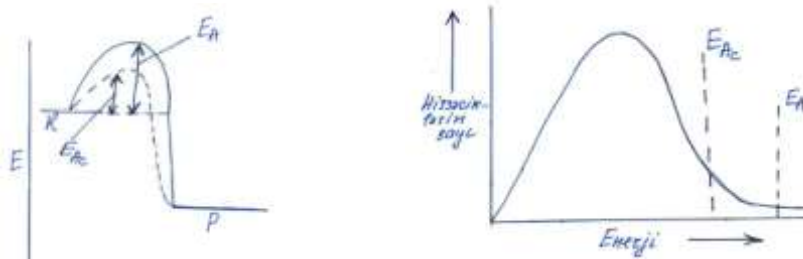
Reaksiyanı sürətləndirən və sonda sərf olunmayan maddələrə **katalizator** deyilir.

Aşağıdakı səbəblərə əsasən katalizator reaksiyanın elə yolla getməsini təmin edir ki, aktivləşmə enerjisi minimum olsun.

- 1) Lazımi istiqamətə yönəlmiş məhsul əmələ gəlməsi ilə nəticələnən hissəciklərin sayının artması;
- 2) Katalizatorun səthində reaksiyaya daxil olan maddələrin qatılığı artır;
- 3) Reaksiyanın baş vermə xarakterinin dəyişməsi, bir mərhələnin əvəzinə sadə çevrilmələr seriyası çox enerji sərfi ilə gedir.

4) Reaksiya qurtardıqdan sonra bərpa olunan bilən daha aktiv mərkəzlərin yaranması;

5) Aktiv mərkəzlərin reaksiya qabiliyyətinin artması.

Reaksiyanın sürət tənliyinə əsasən

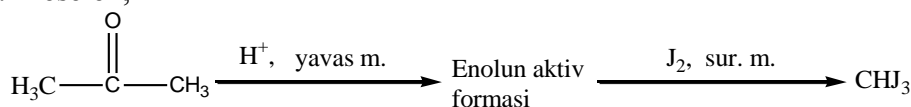
$$v_{reak} = k \cdot [A]^x \cdot [B]^y$$

$$k = A \cdot e^{-E/RT}$$

[A], [B] qatılıqların dəyişməsi sürətdəyişməsinə səbəb olur.

k- temperaturdan, oksidləşmə enerjisindən, həm də katalizatorun iştirakından asılıdır.

Ümumi reaksiyanın sürəti onun ən yavaş mərhələsinin sürəti ilə müəyyən edilir. Məsələn,

Beləliklə, ümumi reaksiyanın sürəti yodun deyil, propanın qatılığından asılıdır. Propana görə reaksiya birinci tərtib, yoda görə sıfırıncı tərtib reaksiyasıdır.

Beləliklə də, biz kimyəvi reaksiyaların kinetikasının nəzəriyyəsi, kimyəvi reaksiyaların sürəti, tərtibinə görə reaksiyaların təsnifatı eləcə də, kimyəvi reaksiyaların tərtibinin eksperimental təyininin öyrədilməsinin qeyd etdiyimiz öyrədilmə metodları əsasında həyata keçirməklə, şagirdlərdə mövzu ilə bağlı biliklərin müstəqil əldə edilməsi ilə yanaşı bu istiqamətdə biliklərinin də dərinləşdirilməsinə şərait yaratmış olarıq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

- 1.V.Abbasov, M.Abbasov, N.Abişov, V.Əliyev, G.Quliyeva. kimya 8-ci sinif
2. M.M.Abbasov, Kimya I hissə. TQDK, Abitruyent jurnalı. Bakı, 2009, s.7-10

M.C. Нуриева

Теоретических основ кинетики химических реакций

РЕЗЮМЕ

Статья основана на принципе активного обучения в процессе преподавания теоретических основ кинетики химических реакций с пониманием преподавателем темы и умением применять знания в своей будущей жизни для углубления своих знаний на основе собственной интерпретации проблемы расчета. Процессы основаны на. Таким образом, статья посвящена теории кинетики химических реакций, скорости химических реакций, методам обучения, экспериментальному дизайну и составу химических реакций.

M.S. Nuriyeva

The theoretical basis of kinetics of chemical reactions

SUMMARY

The article is based on the principle of active learning in the process of teaching theoretical bases of kinetics of chemical reactions, with the teacher's understanding of the topic and the ability to apply knowledge in their future lives to deepen their knowledge based on their own interpretation of the calculation problem, the processes are based on. Thus, the article focuses on the theory of kinetics of chemical reactions, the speed of chemical reactions, the methods of teaching experimental design and composition of chemical reactions.

Açar sözlər: reaksiyanın tərtibi, sürət sabiti, qatılıq dəyişməsi, heterogen reaksiya, katalizator.

Ключевые слова: конструкция реакции, константа скорости, изменение вязкости, гетерогенная реакция, катализатор.

Key words: reaction design, velocity constant, viscosity change, heterogeneous reaction, catalyst.